

Dil və mədəniyyətin fəaliyyəti - müasir mədəni və milli süür diapazonunda maddi, sosial və mənəvi dəyərləri açıqlayır. Dilçilik və mədəniyyət tədqiqatının məqsədi mədəniyyətin dil varlıqlarında (sözlər, frazeoloji vahidlər, bütöv mətnlər) onların faktiki fəaliyyətində necə təcəssümü sualına cavab verməkdir.

Sabit söz birləşmələri – frazeoloji vahidlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və s. bədii üslubun mənbəyinə də dayanaraq həmişə onu saflaşdıran tükənməz dil sərvətidir. Canlı məişət ünsiyyət dilinin ilkinliyi, deyim tərzinin təbiiliyi bu kristallaşmış ifadələrdə öz tərəvətini daim hiss etdirir və olduqca təbii haldır ki, xalq yaradıcılığında milli kolorit vasitəsi kimi xüsusi işləklilik dərəcəsinə malikdir. Kolorit etibarilə zəngin olan bu dil xəzinəsindən gen-bol istifadə nəticəsində söz sənətkarları məişət ünsiyyətinə nüfuz etməyə meyllənir və beləliklə də, mətnin aydın və sadə, mənaca tutumlu əsaslarını yarada bilirlər. Poeziya dilində hazır xalq ifadələrindən, atalar sözlərindən, frazeoloji dil materiallarından müxtəlif səpkilərdə istifadə olunur. Qəlib halına düşmüş tərkiblərdə obrazlılıq xüsusiyyəti hakimdir və buna görə də ona həm olduğu kimi, həm də müəyyən dəyişikliklərə uğradılaraq müraciət olunur. Üzərində aparılan üslubi əməliyyatların nəticəsindən asılı olmayaraq onlar bütün məqamlarda aydın və sadə səslənir.

Hər bir dilin frazeoloji sistemi özünəməxsusdur, onun dərin milli kökləri var. Fars frazeologiyası dünyanın ən qədim vəzılı canlı dillərindən birinin çoxəsrlik inkişaf tarixini əks etdirən güclü lingvistik təbəqədir. Fars dilinin ən xarakterik xüsusiyyətləri obrazlılıq və frazeoloji vahidlərdən geniş istifadə olunmasıdır. Frazeologiya dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir. Sabit söz birləşmələrində sözlər üzvi sürətdə elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər bir sözü müstəqim mənada düşünmək olmur.

Frazeoloji birləşmələr dilin leksik sisteminə də öz xəlqi təbiətinə görə seçilir. Onlar bir sıra ciddi tədqiqat əsərlərinə də sözə **ekvivalent** hesab edilsə də, ekspressivliyinə, emosionallıq keyfiyyətlərinə görə mühüm özünə məxsusluqları vardır. Buna görə də onlar seirdə daha çox dil hadisəsi kimi yox, nitq hadisəsi kimi çıxış edərək **semantika** və normalardan yayınma hallarına məruz qala bilər.

“Frazeoloji birləşmələr xalq müdrikliyinin parlaq ifadəsi kimi fikir və duyğulara poetik hərarət verir, misralara şifahi xalq ədəbiyyatın təkrarsız ətrini gətirir. Mətn mühitində frazeoloji birləşmələrin yeni-yeni obraz yaratma potensialı, obrazlı mahiyyəti aşkarlanır. Sabit söz birləşmələri istər zərbül-məsəllərdə, istərsə də şeirdə ifadə olunan fikrin genişlik tapmasında, mənə dərinliklərinə daha artıq nüfuz etməsində və onlarda təcəssüm olunan, ondan nəşət edən estetik təsirin davamlılığında müstəsna rol oynayır. Frazeoloji vahidlərdən uğurlu istifadə qabarıq şəkildə hiss etdirir ki, bədii söz sənətkarlarının poetik düşüncəsi təbii qaynaqlardan, xalqın obrazlı təfəkküründən güc-qüvvət alır, bu qüdrətli özündən frazeoloji birləşmələr bəhrələndirərək parlaq obrazlılığın meydana çıxmasında təkan verici rola malik olur” [5, s. 7].

Frazeoloji söz birləşmələrinin işlənmə intensivliyi ilə seçilən şeir mətnlərinin dili, adətən, zəngin və cazibədar, poetik və səmimi olur. Frazeoloji dil materialları söz sənətkarlarının poetik duyğularına, ruhi-emosional vəziyyətinə uyğun kökləndikcə təbiilik və səmimiyyət şeirin əsas atributlarına çevrilir, oxucunun zövqünü, estetik duyumunu intensiv şəkildə formalaşdırmağa istiqamətlənir. Şeir dilində öz işlənmə fəallığını artırmaqla frazeoloji birləşmələr bədii sözə sənətkar məsuliyyətinin yüksəlməsinə təsir edir və səmimi poetik ovqat onun birbaşa nəticəsi kimi dəyərləndirilməyə layiqdir. Frazeoloji tərkibləri şeirə daxil etməyin sənətkarlıq meyari, bədii sənət ölçüləri ilə ahəngdarlığı gözlənilməklə yaradıcılıq effektivinə sahib olunur. Doğrudan da həqiqi qələm sahibi üçün xalq danışığı frazeologiyası poetik düşüncənin, incə lirik duyğuların açarındır.

یکی بچه ی گرگ را پرورید چو پرورده شد خاجه را بر درید

Birisi canavar balasını böyütdü, böyüyən kimi sahibinin qarnını yırtdı.

Nankor insan, yaxşılığın avəzində pislik edənlərə işarə edilir və Azərbaycanca qarşılığı isə “Canavarı nə qədər bəsləsən də bir tərəfi meşəyə çəkər” ifadəsinin qarşılığıdır.

سعدی شیرازی

که ایزد در بیابانت دهد باز

تو نیک می کن و در جلّه بینداز

çayına, Allah bir gün səhrada sənə əvəzini verər.

Sədi Şirazi.

Mövcud olan bütün ibarə və idiomlar poeziya sənətinin obrazlı potensialına arxalandığı, ifadəlilik imkanlarına söykəndiyi ən güclü və tükənməz qaynaqlardandır. Poetik idrakin xəlqi səviyyəsini büruzə verən dil göstəricilərindən biri kimi frazeoloji birləşmələrdən istifadə bacarığı xalq kimi duymaq və xalq kimi demək səriştəsinin bariz nümayişidir. Bu cəhət poetik təfəkkürün xəlqilik yönümünü əyaniləşdirən vasitəsi, milli koloritin tutarlı əlaməti və düzgün yaradıcılıq yolunun göstəricilərindəndir. Dilin emotiv funksiyası frazeoloji birləşmələrinin kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə intensivləşdirilmiş şeir mətnlərində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. “Emotiv funksiya, məlum olduğu kimi, şeir müəllifi, onun subyektiv aləmi, şəxsi baxışları və təsvir obyektinə fərdi baxışları ilə əlaqədar meydana çıxır. Başqa sözlərlə desək, söz sənətkarının hiss və emosiyalarının onun nitq predmetinə, təsvir olunan əşya və hadisəyə, ondan doğan təəssürata, bədii şəraitin doğurduğu əhvali-ruhiyyəyə, şeirin mövzusunə müxtəlif səviyyələrdə münasibət şeir nitqində emotiv funksiyanın məğzini təşkil edir. Ümumiyyətlə götürsək, bu funksiya şeir müəllifinin özü ilə əlaqədardır. Real həyata qlobal baxımın bütövlüyünü təmin edən yaradıcılıq prizmasında frazeoloji birləşmələrinin emotiv funksiyaya

¹³² BDU, İran filologiyası kafedrasının magistrantı

istiqlamətləndirilməsi o deməkdir ki, frazeoloji birləşmələrin semantik cəhətdən müəyyən bir cəhətini, anlayışı adlandırmaqla kifayətlənmiş, eyni zamanda onu qiymətləndirməyə meyli olur, səciyyəvi cəhətlərini qabariq şəkildə diqqətə çatdırır” [5, s. 20].

Müəyyən bir dilin frazeologiyasının əhatə dairəsini və sərhədlərini müəyyən etmək mürəkkəb və hələ də mübahisəli bir problemdir. Frazeoloji vahidlərin köməyi ilə insanın yaşadığı mühit və hətta müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən insanın özü haqqında barəsində müxtəlif anlayışları ifadə etmək mümkündür.

İranda frazeologiya müxtəlif alimlər tərəfindən tədqiq olunur və bu sahədə ən məşhurları Koroğlu və Bulurizadədir. Koroğlunun kitabları arasında “Fars dilinin frazeoloji lüğəti”ni və bu lüğətin rus dilinə tərcüməsini qeyd etmək lazımdır. Buluri bu kitabda 12 min frazeoloji vahid və 30 min ekvivalent təsvir edilmişdir. İran alimləri frazeoloji vahidləri diqqətlə öyrənmiş, əsərlərində çox mühüm müşahidələr aparmışlar.

“Dillə frazeoloji vahidlərin istifadəsi nitqin ifadəliliyinə kömək edir və eyni zamanda göstərir insan dilə nə qədər sahiblik edə bilər” [11, s. 23].

Frazeoloji vahidlərin köməyi ilə şəxs özünü ifadə edir: hisslər, əhvalınız - kədər, qəm, sevinc; başqa bir insana münasibətini, onun dini və siyasi dünyagörüşünü bildirir.

Frazeologizmlər adət və ənənələrdən, əxlaqdan danışır və həmişə qiymətləndiricidir - yəni nəyin qiymətləndirilməsini ehtiva edir. Əslində frazeologizmlər bütöv bir dünyanı təşkil edir.

آدم از سنگ سخت تر و از گل نازکتر است.

İnsan daşdan möhkəm və güldən zərifdir.

İnsanın bəzən qeyri-adi güc və bəzən də zəiflik göstərməsinə işarədir.

بس خوشگل بود، آبله هم در آورد.

Gözəl ağa çox gözəldir, vurdu çiçək çıxartdı.

Pis keyfiyyətlərə malik insanın növbəti xoşagəlməz xüsusiyyəti bəlli olmasını göstərir.

با پنبه سر بریدن.

Pambıqla baş kəsmək.

Gizli surətdə iş görəni və məqsədinə çatan adama işarədir.

Adətən bu ifadələr insan, onun xarakteri, davranışı, fəaliyyəti, vəziyyəti, insanlar arasındakı münasibətlər və sairəni təsvir etmək məqsədi daşıyır.

Nümunələrdəki frazeoloji birləşmələr əyani şəkildə göstərir ki, onların sayəsində misralar xalqın təfəkkür tərzini ilə ahəngdardır. Onlar bədii təsəvvürlərə aydınlıq gətirməklə poetikləşdirmə funksiyasını da ödəyir. Xalqı deyim tərzini frazeoloji birləşmələrin semantik zənginliyindən, üslubi potensialından qidalanır.

Frazeoloji vahidlər bədiiləşmə prosesinə məruz qaldıqda bir növ mətnin poetik dayağına çevrilirlər. Şeir dilində frazeoloji birləşmələrinin işlənmə təcrübəsindən çıxış edərək fikrimizi belə ümumiləşdirə bilərik ki, sabit söz birləşmələri şeirin dil materialına çevrilməsi üçün bədii semantikasının bütün imkanlarını nümayiş etdirir və bununlada şeir dilinin poetik ehtiyaclarını ödəyə bilər.

“İstənilən bir xalqın bədii söz sənətinin kökləri şifahi xalq yaradıcılığının dərinliyinə gedib çıxır. Folklor abidələri hər şeydən əvvəl genesis nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməlidir. Lakin bu abidələr bir çox aspektlərdə sonrakı ədəbi ənənələrlə hiss edilmir. Buna görə də yalnız o zaman kafi nəticə əldə etmək olar ki, folklor və yazılı ədəbiyyatın kökləri paralel şəkildə öyrənilsin” [5, s. 26].

Həm fars, həm də Azərbaycan frazeologiyasının təsvir etdiyi mövzular arasında münasibətlər mühüm yer tutur: insanlar arasında, məsələn, asılılıq, himayədarlıq, əlbirlik, zülm, şiddət, bədxahlıq, eqoizm, xeyirxahlıq, ittiham, böhtan, qınama, ləyaqət, hiylə, yaltaqlıq, riyakarlıq, ikiüzlülük, aşağılama, bezdirici, mübahisə, düşmənçilik, dostluq, lütfkarlıq, minnətdarlıq, nankorluq və s.

“Frazeoloji birləşmələrdən insanın xüsusiyyətlərini təsvir etmək üçün istifadə edilə bilər: 1) insan bədəni, onun xarici keyfiyyətləri; 2) insanın daxili xüsusiyyətləri” [11, s. 43].

Fars dilində semantik çevrilmənin ən çox yayılmış növü obrazlı şəkildə məcazi yenidən düşünmədir. “Şəffaf daxili formaya malik frazeoloji vahidlərin semantikasında (fars dilində bu cür ifadələrin əksəriyyəti) iki müstəvi üzvi şəkildə birləşir: birbaşa və obrazlı - ilkin konkret təsviri məzmun və son inteqral mənə. Bu iki plan yerli danışanlar tərəfindən mürəkkəb, zəngin və obrazlı bir vəhdət kimi qəbul edilir” [11, s. 31].

Həmişə obrazlı frazeoloji vahidin sinxron terminlərdə prototipi olmur. Təsvir, semantik ikilik təkcə frazeoloji vahidlərin mənalının və onların müasir prototiplərinin müqayisəsini deyil, həm də keçmiş prototipləri və ya nəzəri cəhətdən mümkün olanları da əhatə edir. Frazeoloji vahidlərin semantikasının milli-mədəni komponenti xalqın dünyagörüşünü və nəsillərin yaddaşında sabitləşmiş mədəni simvolların, obrazların, assosiasiyaların məcmusunu əks etdirir. İranlıların maddi, sosial və mənəvi mədəniyyəti dil obrazlarında: söz-simvollar, ənənəvi obrazlı müqayisələrdə, minnətdarlıq nitq formullarında, xoş arzular, təsəvvürlərdə, məzəmmətlərdə, qınaqlarda və s. müdrik poetik kəlamlarda və aforizmlərdə özünü göstərir.

Funksional-üslubi komponentinə gəlincə, ümumiləşdirilmiş lüğət etiketləri bəyənilməyən, rüsvayçı, baxımsız və s. kimi ola bilər. Onları bəzən emosional deyil, qiymətləndirmələr kimi izah edirlər. Nifrət hissi-münasibəti qiymətləndirmə obyektini tərəfindən əxlaqi və etik normaların pozulması nəticəsində də yarana bilər.

"Təkcə fars dilində deyil, bir sıra başqa dillərdə də atalar sözü ilə məsəl arasında aydın fərq yoxdur. Funksional baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənsələr də: atalar sözünün tərbivəvi, didaktik funksiyası var ki, bu da zərbül-məsələ xas deyil" [9, s. 5].

Atalar sözlərinin mücərrədlik dərəcəsi deyimlərdən qat-qat yüksəkdir. Söz daha özəl, daha konkret mühakimə, insanların və həyat vəziyyətlərinin qiymətləndirilməsini ehtiva edir, çox vaxt mənfi, bəzən ironik xüsusiyyət daşıyır. Bəzi hallarda atalar sözü ilə deyimə yaxınlığını inkar etmək olmaz.

Fars atalar sözlərinin semantik çevrilmə dərəcəsi eyni dərəcədə uzaqdır. Onların heç də hamısı tam idioma deyil, qismən yenidən düşünülmüş atalar sözləri və bütün komponentlərinin birbaşa mənası olan atalar sözləri var. Ancaq onların hər ikisi, digərləri və üçüncüsü ümumiləşdirilmiş məna ilə xarakterizə olunur, konkret bir vəziyyətə deyil, konkret bir şəxsə deyil, ümumiyyətlə oxşar vəziyyətlərə tətbiq olunur. Atalar sözlərinin bu geniş istifadəsi onların semantik çevrilməsidir. Məsəl frazeoloji vahidlərinə xas olan semantik çevrilmə forması onların geniş işlənməsidir, tərbivəvi mahiyyətin ümumiləşdirilmiş mənası onların əksəriyyətində metaforik yenidən düşünmə ilə birləşir. Arxaizmlər də frazeologiyanın göstəricisidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayev A. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1992, 560 s.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 234 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1970, 192 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Maarif, 1962, 270 s.
5. Hüseynov M. Poetik frazeologiya (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında) Bakı: Elm və təhsil, 2013, 166 s.
6. Hacıyeva Ə.H., Hacıyeva A. K. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 268 s.
7. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı: Yeni kitab mətbəəsi, 1979, 66 s.
8. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954, 242 s.
9. Халыг Короглы. Персидские пословицы и поговорки. Москва, 1973, 613 s.
10. Персидско-русский фразеологический словарь. Москва, 1982, 554 s.
- 11 Голева Г. Фразеология современного персидского языка. Москва, 2006, 224 s.

Açar sözlər: Frazeologiya, frazeologi birləşmə, fraziologi vahid, semantik çevrilmə.

Ключевые слова: Фразеология, фразеологическое сочетание, фразеологизм, семантическая трансформация.

Key words: Phraseology, phraseological combination, phraseological unit, semantic transformation.

Xülasə

Məqalədə fars dilinin frazeologiyasının məna xüsusiyyətlərindən, əhatə dairəsindən, semantik xüsusiyyətlərindən, şeir dili ilə ifadəsindən, atalar sözləri ilə yaxınlığından bəhs edilir. Fars atalar sözlərinin semantik çevrilmə dərəcəsi eyni dərəcədə uzaq olması, onların heç də hamısı tam idioma deyil, qismən yenidən düşünülmüş atalar sözləri və bütün komponentlərinin birbaşa mənası olan atalar sözləri vasitəsilə ifadə olunmasından danışılır. Təsvirin semantik ikililiyinin təkcə frazeoloji vahidlərin mənalарının və onların müasir prototiplərinin müqayisəsini deyil, həm də keçmiş prototipləri və ya nəzəri cəhətdən mümkün olanları da əhatə etməsindən bəhs edilir. Frazeoloji vahidlərin semantikasının milli-mədəni komponenti xalqın dünyagörüşünü və nəsillərin yaddaşında sabitlənmiş mədəni simvolların, obrazların, assosiasiyaların məcmusunu əks etdirdiyi vurğulanır.

Резюме

В статье говорится о смысловых особенностях, объеме, семантических особенностях фразеологии персидского языка, ее близости к пословицам. Степень смысловой трансформации персидских пословиц далеко не одинакова, не все они являются законченными фразеологизмами, а частично переосмысленными пословицами и все их компоненты выражаются через пословицы с прямым значением. В статье говорится, что семантическая двойственность описания включает в себя не только сопоставление значений фразеологизмов и их современных прототипов, но и прошлых или теоретически возможных прототипов. Подчеркивается, что национально-культурный компонент семантики фразеологических единиц отражает мировоззрение народа и совокупность культурных символов, образов и ассоциаций, закрепленных в памяти поколений.

Summary

The article talks about the meaning features, scope, semantic features of the phraseology of the Persian language, and its proximity to proverbs. The degree of semantic transformation of Persian proverbs is far from the same, not all of them are complete phraseological units, but partially rethought proverbs and all their components are expressed through proverbs with direct meaning. The article says that the semantic duality of the description includes not only a comparison of the meanings of phraseological units and their modern prototypes, but also past or theoretically possible prototypes. It is emphasized that the national-cultural component of the semantics of phraseological units reflects the worldview of the people and the totality of cultural symbols, images and associations fixed in the memory of generations.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva